

Samenvatting

De zesde editie van *God in Nederland* richt zich net zoals de voorgaande edities op de kerkelijke godsdienstigheid van de Nederlandse bevolking en brengt zo het voortgaande proces van ontkerkelijking in beeld. Maar daarnaast besteedt deze zesde editie ook aandacht aan de sociale gevolgen van het proces van ontkerkelijking. Aldus staat de volgende hoofdvraag centraal: Wat bindt Nederlanders nog en wat zijn hun belangrijkste morele oriëntaties nu kerkelijke kaders grotendeels zijn verdwenen? Teneinde deze hoofdvraag te beantwoorden worden drie concrete onderzoeksvragen beantwoord. Hieronder volgt per onderzoeksvraag een selectie van de belangrijkste resultaten. Een compleet overzicht van alle resultaten, inclusief de volledige onderzoeksverantwoording, is te vinden in het boek *God in Nederland 1966-2024*. Op 25 april 2025 zal dit boek worden gepresenteerd tijdens een symposium georganiseerd door het HDC Centre for Religious History van de Vrije Universiteit Amsterdam (meer informatie: www.hdcvu.nl/godinnederland).

De onderstaande resultaten gaan over Nederlanders van 17 jaar en ouder, exclusief aanhangers van niet-christelijke religies.¹ Een uitzondering hierop vormen de resultaten in Figuur 1 waarin eenmaalig een compleet overzicht van het religieuze veld wordt gegeven. De resultaten zijn gebaseerd op een enquête die in het najaar van 2024 is ingevuld door 2.093 respondenten van het LISS-panel (Centerdata), zij vormen een representatieve afspiegeling van de bevolking.

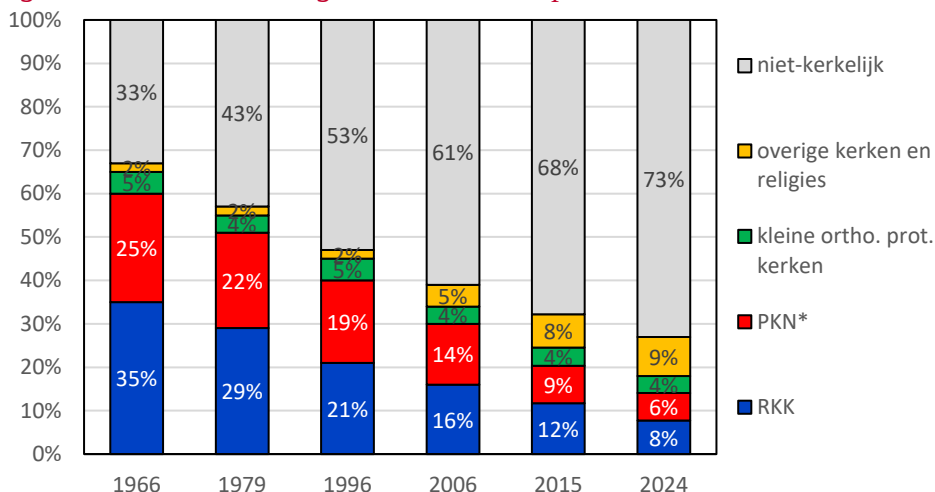
Kerkelijke godsdienstigheid

De eerste onderzoeksvraag heeft betrekking op de kerkelijke godsdienstigheid in Nederland en luidt: Hoe staat het anno 2024 met de binding van de Nederlandse bevolking met het institutionele christendom, d.w.z. de christelijke kerken en geloofsgemeenschappen, en welke recente ontwikkelingen hebben zich hierin voorgedaan? De resultaten laten zien dat het proces van ontkerkelijking onverminderd doorgaat. Ten opzichte van de vorige editie is het aandeel kerkleden onder de Nederlandse bevolking weer verder gedaald. In 2015 behoorde nog 25 procent van de Nederlanders van 17 jaar en ouder tot een christelijke kerk, maar in 2024 is dit gedaald naar 19 procent. Een daling die vooral de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) en de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) treft. De kleine orthodoxe protestantse kerken blijven daarentegen stabiel.² Daarnaast behoort 9 procent van de bevolking tot een overige kerk of religieuze stroming (Figuur 1).

¹ Het onderzoek *God in Nederland* startte in een tijd (1966) dat de christelijke kerken dominant aanwezig waren in de Nederlandse samenleving en andere religies nog grotendeels afwezig waren. Veel vragen uit die editie zijn in latere edities herhaald om ontwikkelingen te kunnen schetsen. Om die reden heeft het onderzoek een 'christelijk' karakter met vragen die voor aanhangers van niet-christelijke religies niet relevant of lastig te beantwoorden zijn.

² Onder kleine orthodoxe protestantse kerken vallen leden van orthodoxe gereformeerde kerken (waaronder de Nederlandse Gereformeerde Kerken en de Christelijke Gereformeerde Kerken), de bevindelijke gereformeerde kerken (waaronder de Gereformeerde Gemeenten en de Hersteld Hervormde Kerk) en allerlei evangelische en pinksterkerken (waaronder ook baptistengemeenten). Onder de categorie 'overige kerken en religies' in Figuur 1 vallen naast aanhangers van allerlei niet-christelijke religies ook nog vrijzinnige protestanten en leden van overige christelijke kerken zoals verschillende apostolische kerken en de Jehova's Getuigen. Deze christenen kunnen vanwege hun zeer geringe omvang niet als aparte groep worden weergegeven. Deze aparte groep christenen vormen ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking.

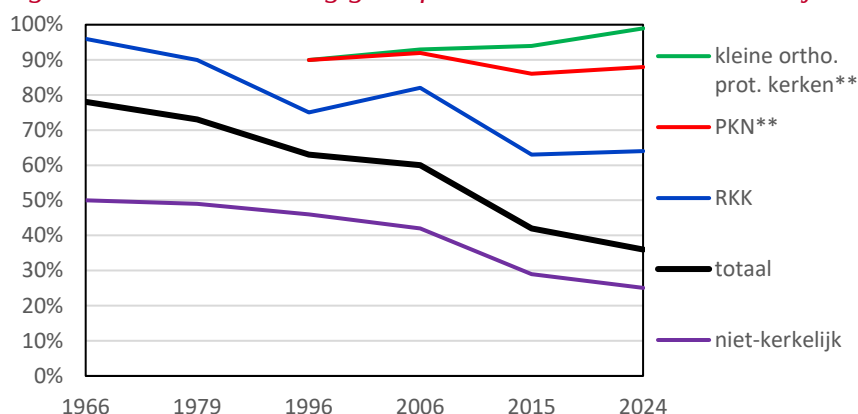
Figuur 1 *Ontwikkeling kerklidmaatschap*

* Vóór de fusie in 2004 waren dit de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland (synodaal) en de Evangelisch-Lutherse Kerk.

Deze daling hangt ook samen met een daling van persoonlijk geloof. Steeds minder Nederlanders zien zichzelf als een gelovig mens en Nederlanders geloven ook steeds minder in God of een hogere macht. Terwijl in 2015 nog 42 procent van de bevolking in God of een hogere macht geloofde, is dit in 2024 gedaald naar 36 procent (Figuur 2). Deze recente daling wordt veroorzaakt door een toename van het aandeel ongelovige, niet-kerkelijke Nederlanders onder de bevolking. Met andere woorden, het geloof buiten de kerken daalt. Onder kerkleden zien we daarentegen een (lichte) toename van het geloof. Minder gelovige kerkleden hebben de kerken inmiddels verlaten, waardoor de overgebleven groep kerkleden als geheel geloviger is geworden. Aldus geloven zij vaker in God of een hogere macht en onderschrijven zij vaker traditionele, christelijke geloofsovertuigingen aangaande de goddelijke natuur van Jezus Christus, de Bijbel als Gods woord of het geloof in een leven na de dood.

Figuur 2 *Ontwikkeling geloof in een transcendente werkelijkheid**

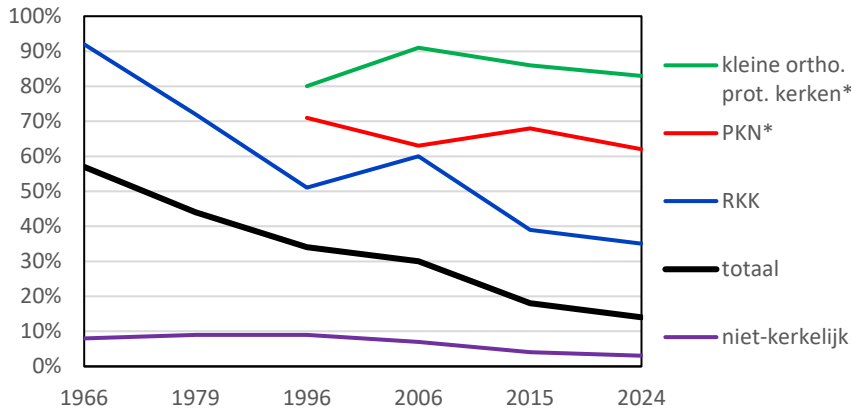
* Het geloof dat 'er een God is die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt' en dat 'er iets moet zijn als een hogere macht die het leven beheerst'.

** Voor de edities van *God in Nederland* 1966 en 1979 is het niet mogelijk om de protestanten uiteen te zetten in PKN en kleine orthodoxe protestantse kerken.

Naast kerklidmaatschap en geloof is kerkgang een andere belangrijke dimensie van kerkelijke godsdienstigheid. Hier is eveneens sprake van een dalende trend. In 2015 woonde 18 procent van de Nederlandse bevolking regelmatig of soms een kerkdienst bij, maar anno 2024 is dit nog maar 14 procent van de bevolking (Figuur 3). Daarnaast is ook het aandeel van de

bevolking dat andere religieuze of kerkelijke praktijken verricht verder gedaald. In vergelijking met 2015 lezen anno 2024 minder Nederlanders in de Bijbel en bidden minder Nederlanders. Opvallend hierbij is, dat ook onder de kerkleden, en zelfs onder de leden van de kleine orthodoxe protestantse kerken, het aandeel kerkgangers licht is afgenomen.

Figuur 3 Ontwikkeling kerkgang (regelmatig of soms)

* Voor de edities van *God in Nederland* 1966 en 1979 is het niet mogelijk om de protestanten uiteen te zetten in PKN en kleine orthodoxe protestantse kerken.

Sinds de vorige editie van *God in Nederland* is anno 2024 de binding van de Nederlandse bevolking met de christelijke kerken nog weer verder gedaald. Steeds minder Nederlanders zijn lid van een kerk, geloven in God of een hogere macht en bezoeken kerkdiensten. Er zijn steeds meer niet-kerkelijke Nederlanders die ook nog eens minder zijn gaan geloven. De kerkleden zijn minder gaan participeren maar hun geloof blijft, in vergelijking tot 2015, wel op peil. Hierbij moet worden opgemerkt dat zowel participatie als geloof bij de leden van de kleine orthodoxe protestantse kerken op een veel hoger niveau ligt dan bij de katholieken, de leden van de PKN zitten hier tussenin. In een samenleving die wordt gedomineerd door een seculiere meerderheid is kerkelijk betrokken zijn anno 2024 zodoende een duidelijke minderheidspositie geworden.

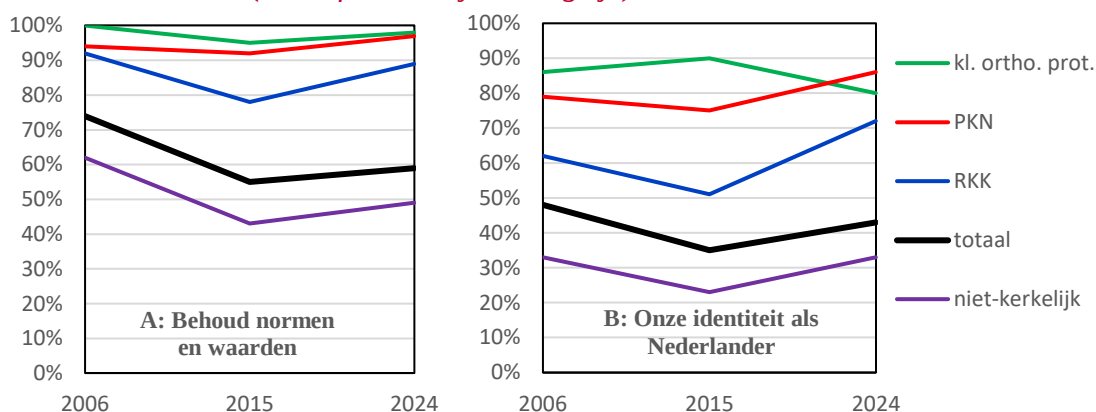
Religie als sociaal bindmiddel

De tweede onderzoeksvraag betreft de samenbindende kracht van religie en de kerken: Hoe staat het anno 2024 met de betrokkenheid van de Nederlandse bevolking bij de samenleving en in hoeverre spelen religie en de kerken hierbij nog een rol? Als het gaat om de betrokkenheid bij de samenleving, geeft 69 procent van de Nederlanders aan zich met voldoende mensen verbonden te voelen en 76 procent geeft aan dat er voldoende mensen zijn op wie men kan terugvallen. Gevraagd naar waar men dan andere mensen – buiten de eigen familie – ontmoet, blijken vooral sportclubs sociale ontmoetingsplaatsen te zijn. Zo geeft 41 procent van de Nederlanders aan minimaal maandelijks andere mensen te ontmoeten in een sportclub. Verder blijken ook kerkelijke en levensbeschouwelijke groepen belangrijke ontmoetingsplaatsen te zijn; 12 procent van de bevolking ontmoet andere mensen in een kerkelijke of levensbeschouwelijke groep. Naast sportclubs en kerkelijke en levensbeschouwelijke groepen ontmoeten Nederlanders elkaar nog in tal van andere groepen en clubs, zoals een eet- of kookclub, een yoga groep en dergelijke, maar het aandeel Nederlanders dat hier andere mensen ontmoet is wel kleiner.

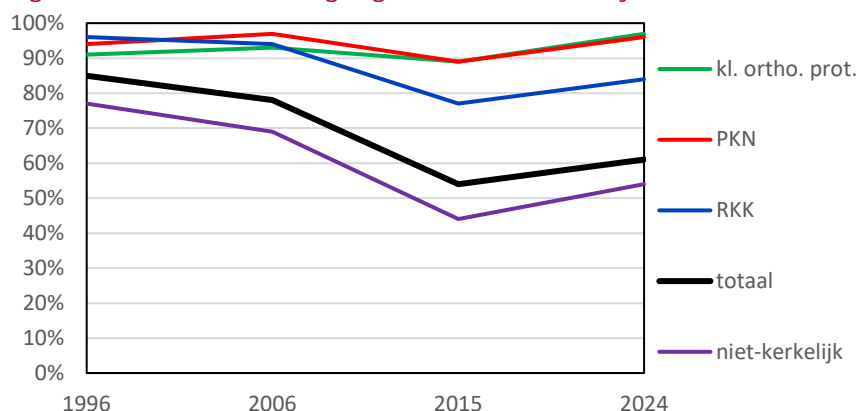
Voor een deel van de Nederlandse bevolking zijn kerkelijke groepen dus belangrijke ontmoetingsplaatsen, maar kerken zijn ook nog belangrijke bronnen van vrijwilligers en donateurs. Van de totale Nederlandse bevolking is 17 procent actief als vrijwilliger voor een niet-kerkelijke of niet-religieuze organisatie, maar van de katholieken en de PKN-leden is dit respectievelijk 22 en 25 procent. Orthodoxe protestanten zijn echter niet vaker vrijwilliger dan de gemiddelde Nederlander. De kerken leveren dus relatief gezien meer vrijwilligers. En hetzelfde geldt voor het aandeel donateurs. Zo doneert 24 procent van de Nederlanders geld aan niet-kerkelijke of niet-religieuze doelen, maar van de katholieken, de PKN-leden en de orthodoxe protestanten is dit respectievelijk 30, 33 en 39 procent.

Als sociale ontmoetingsplaats voor kerkleden en als bronnen van vrijwilligers en donateurs dragen de kerken anno 2024 zodoende nog steeds bij aan de sociale cohesie van de Nederlandse samenleving, maar de kerken doen dit ook nog op een meer abstracte manier. Terwijl het aandeel van de Nederlandse bevolking dat religie van belang vindt voor het behoud van normen en waarden of voor de Nederlandse identiteit tussen 2006 en 2015 daalde, is dit aandeel tussen 2015 en 2024 weer gegroeid. Anno 2024 vindt 59 procent van de bevolking religie van belang voor het behoud van normen en waarden en 43 procent voor de Nederlandse identiteit (Figuur 4). Kerkleden vinden religie vaker van belang voor de samenleving dan niet-kerkelijken. Maar ook voor de laatste groep geldt dat men tussen 2015 en 2024 meer belang aan religie is gaan hechten. Dit toenemend belang van religie voor de Nederlandse samenleving wil overigens niet zeggen, dat Nederlanders voorstander zijn van een publieke rol van religie in het openbare leven of van een relatie tussen religie en politiek. Het aandeel Nederlanders dat een dergelijke publieke rol voorstaat of voorstander is van een relatie tussen religie en politiek is ook tussen 2015 en 2024 weer verder gedaald; enkel onder PKN-leden en orthodoxe protestanten zien we nog veel voorstanders van een meer publieke en politieke rol van religie. Desalniettemin is gedurende deze periode de waardering voor de aanwezigheid van de kerken weer gestegen. Zo geeft in 2024 een ruime meerderheid van 61 procent van de Nederlandse bevolking aan het géén goede zaak te vinden als de kerken zouden verdwijnen, terwijl dit in 2015 nog 54 procent was (Figuur 5). En ook hier zien we weer hetzelfde patroon: Kerkleden vinden dit vaker, maar ook onder niet-kerkelijken is het aandeel dat waardering heeft voor de aanwezigheid van de kerken recent toegenomen. Verder is ook een ruime meerderheid van 59 procent van de Nederlandse bevolking voor het behoud van christelijke feestdagen als nationale feestdagen en 26 procent wil deze feestdagen behouden en aanvullen met enkele niet-christelijke feestdagen. Het afschaffen van christelijke feestdagen is een echt minderheidsstandpunt, ook onder niet-kerkelijken. Slechts 5 procent van de bevolking is voorstander van het afschaffen van christelijke feestdagen.

**Figuur 4 (A-B) Ontwikkeling maatschappelijk belang van religie
(heel of een beetje belangrijk)**

Figuur 5 *Ontwikkeling tegenstanders verdwijnen kerken*

Deze bevindingen suggereren een meer symbolische rol voor de kerken. Nederlanders willen geen concrete invloed van de kerken op het openbare leven of de politiek, maar ze hechten wel waarde aan de presentie van de kerken en het vieren van christelijke feestdagen als concrete uitingen van de Nederlandse identiteit. Ook op deze meer abstracte wijze dragen de kerken bij aan de sociale cohesie van de Nederlandse samenleving.

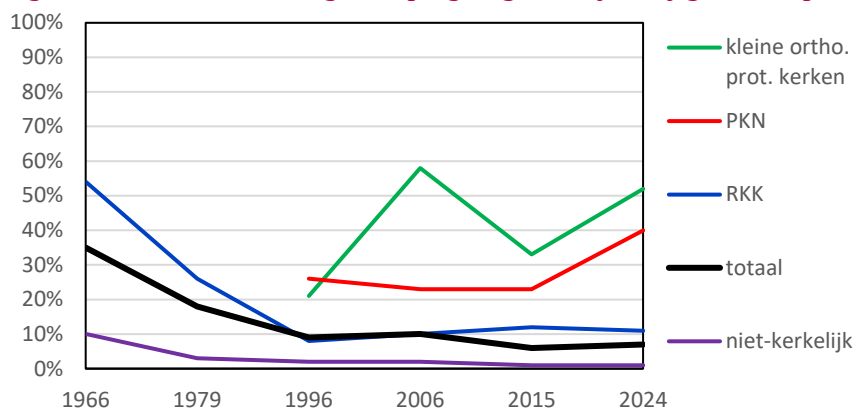
Religie als moreel richtsnoer

De derde en laatste onderzoeksvraag heeft betrekking op de normen en waarden van de Nederlandse bevolking. Deze vraag luidt: In hoeverre onderschrijven Nederlanders anno 2024 fundamentele burgerrechten, normen en waarden en is hierbij sprake van verschillen tussen kerkelijke en niet-kerkelijke Nederlanders? Ter beantwoording van deze vraag is eerst nagegaan of de kerken nog worden gezien als gezaghebbende bronnen. Dit blijkt nauwelijks het geval te zijn. Slechts 7 procent van de Nederlanders geeft anno 2024 aan een geestelijke, dat wil zeggen een dominee, priester of pastor, te willen raadplegen bij gewetensproblemen; in 2015 was dit 6 procent (Figuur 6). Voor kerkleden ligt dit uiteraard anders. Van de leden van de PKN geeft 40 procent aan een geestelijke te willen raadplegen en van de leden van de kleine orthodoxe protestantse kerken is dit 52 procent. Voor protestanten hebben kerkelijke functionarissen dus nog een bepaalde mate van gezag en het aandeel protestanten dat aan kerkelijke functionarissen gezag toekent is ten opzichte van 2015 ook duidelijk gestegen. Dit geldt echter niet voor katholieken. Slechts 11 procent van de katholieken geeft in 2024 aan bij gewetensproblemen een geestelijke te willen raadplegen en dit percentage is nauwelijks veranderd sinds 2015.

Met uitzondering van de protestanten hebben kerken nog maar weinig gezag onder de Nederlandse bevolking en dit vertaalt zich ook in de normen en waarden die Nederlanders aanhangen. Als het gaat om micro-ethische ‘pro-life’ kwesties, zoals abortus en euthanasie, of kwesties rondom relaties en seksualiteit, zoals samenwonen en homoseksualiteit, hechten Nederlanders sterk aan individuele zelfbeschikking. Nederlanders zijn inzake deze kwesties door de jaren heen steeds liberaler of progressiever geworden en laten zich minder gelegen liggen aan kerkelijke standpunten. Op een schaal van 1 (nooit gerechtvaardigd) tot 10 (altijd gerechtvaardigd) duidt een gemiddelde score voor alle Nederlanders van 7,9 aangaande abortus en van 8,7 aangaande het hebben van een lesbische of homoseksuele relatie erop, dat deze kwesties breed geaccepteerd worden (Figuur 7). En Nederlanders worden op dit vlak in de loop der tijd steeds liberaler. Ook onder katholieken worden deze zaken breed en steeds

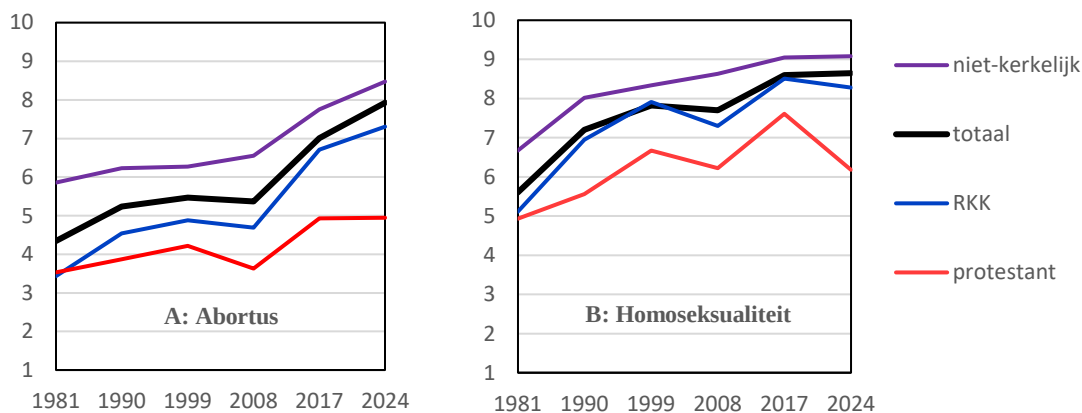
vaker geaccepteerd, maar dit is minder het geval onder protestanten. Hier zijn het vooral de leden van de kleine orthodoxe protestantse kerken die met een gemiddelde score van 3,8 aangaande abortus en 4,2 aangaande homoseksuele relaties aanmerkelijk minder liberaal of progressief zijn.³ Verder blijken deze orthodoxe protestanten ook iets behoudender te zijn als het gaat om bijvoorbeeld ongehuwd samenwonen; 49 procent van de orthodoxe protestanten vindt dit toegestaan tegenover 90 procent van alle Nederlanders.

Figuur 6 Ontwikkeling raadplegen geestelijke bij gewetensprobleem*

* Buiten de familie. Een geestelijke is bijvoorbeeld een pastor of dominee. Voor de edities van *God in Nederland* 1966 en 1979 is het niet mogelijk om de protestanten uiteen te zetten in PKN en kleine orthodoxe protestantse kerken.

Figuur 7 (A-B) Ontwikkeling opvattingen over abortus en homoseksualiteit (gem. schaal nooit (1) tot altijd (10) gerechtvaardigd)*

* De resultaten voor 1981-2017 komen uit het onderzoek *European Value Study* (en dus niet uit eerdere edities van *God in Nederland*). In dit onderzoek is het niet mogelijk om onderscheid te maken tussen leden van de PKN en van de kleine orthodoxe protestantse kerken.

Als het gaat om macro-ethische kwesties zoals de rol van de vakbonden, inkomensverschillen of migratie zijn de verschillen tussen kerkelijke en niet-kerkelijke Nederlanders veel minder groot. Hier zijn katholieken, PKN-leden of de leden van de kleine orthodoxe protestantse kerken niet meer of minder conservatief dan niet-kerkelijke Nederlanders.

³ De in Figuur 7-B getoonde ontwikkeling aangaande de opvatting over homoseksualiteit moet met enige voorzichtigheid worden beschouwd. Van 1981 tot en met 2017 werd gevraagd of men homoseksualiteit gerechtvaardigd vindt, maar in 2024 is gevraagd of men het hebben van een lesbische of homoseksuele relatie gerechtvaardigd vindt. Deze verandering kan van invloed zijn op de hier geschetste ontwikkeling. Immers, binnen bepaalde kerkelijke kringen wordt homoseksualiteit als zodanig niet afgewezen, maar wel het praktiseren hiervan binnen een relatie. Dit verklaart wellicht de in Figuur 7-B getoonde grillige ontwikkeling van de acceptatie van homoseksualiteit onder protestanten.

Verschillen tussen kerkelijke en niet-kerkelijke Nederlanders doen zich wel voor als het gaat om de waardering van een grondrecht als de vrijheid van godsdienst. Dit grondrecht vindt brede steun onder de Nederlandse bevolking, maar men maakt hierbij wel onderscheid tussen verschillende religieuze gedragingen en uitingen. Zo vinden vrijwel alle Nederlanders, 96 procent, dat mensen vrij moeten zijn om religieuze diensten bij te wonen, maar dat mensen vrij moeten zijn om religieuze kleding op het werk te dragen vindt daarentegen slechts 44 procent van de bevolking. Begrijpelijkerwijs is de steun voor de vrijheid van godsdienst het grootst onder de kerkleden en dan met name onder de leden van de kleine orthodoxe protestantse kerken. Een ruime meerderheid van 61 procent van deze orthodoxe protestanten vindt bijvoorbeeld dat mensen religieuze kleding mogen dragen op het werk. De kerken hebben duidelijk aan gezag ingeboet en hebben nauwelijks nog invloed op de normen en waarden van de kerkleden laat staan op de normen en waarden van de Nederlandse bevolking. Enkel op de normen en waarden van de leden van de kleine orthodoxe protestantse kerken, en in mindere mate op de normen en waarden van de leden van de PKN, hebben de kerken nog enige invloed en dan enkel als het micro-ethische kwesties betreft rondom abortus, euthanasie, relaties of homoseksualiteit.

Conclusie

Wat bindt Nederlanders nog en wat zijn hun belangrijkste morele oriëntaties nu kerkelijke kaders grotendeels zijn verdwenen? Op basis van bovenstaande bevindingen kan deze hoofdvraag als volgt worden beantwoord: Ondanks dat kerkelijke kaders weer verder zijn vervaagd, vertoont de Nederlandse samenleving nog een hoge mate van samenhang en zijn Nederlanders op verschillende manieren betrokken op elkaar. Hierbij identificeren Nederlanders zich met de samenleving door middel van collectieve religieuze en niet-religieuze uitingen, zoals nationale christelijke feestdagen en herdenkingen, respecteren ze grondrechten, zoals de vrijheid van godsdienst, en staan ze voor gelijkheid en individuele zelfbeschikking. De dalende kerkelijke godsdienstigheid leidt zodoende niet tot het uiteenvallen van de Nederlandse samenleving of tot moreel verval. Maar met name als het gaat om individuele zelfbeschikking is er wel sprake van een groeiende tegenstelling of wellicht zelfs polarisatie in de samenleving tussen een seculiere en vrijzinnige meerderheid en een (orthodoxe) protestantse minderheid.